„Arhipelagul Gulag” are un soi de posteritate incertă și riscă să intre într-o uitare nemeritată. Prea puțină lume o mai citește, iar etichetele degradante și facile s-au lipit de autor („panslavist”, „slavofil”, „conservator”). Între timp, în Occident, ororile trecute, niciodată acceptate integral, au început să fie ba ocultate, ba reevaluate, iar comunismul s-a transformat într-un ideal luminos pentru majoritatea tinerilor dezinhibați și moleșiți de bunăstarea confortului. În Răsărit, Stalin, marele călău, este prizat nostalgic și i se caută un loc în calendarul ortodox, așa că resursele de înțelegere pentru un scriitor atât de inconfortabil cum este Soljenițîn par minime.

Însă cartea merită citită pentru o sumedenie de motive, nu ultimul dintre ele fiind și acela că rămâne una dintre puținele capodopere literare ale secolului trecut. Primul motiv pragmatic ar trebui să țină probabil de actualitatea cărții, drept pentru care am să încerc să prezint în continuare câteva argumente în sprijinul acestei idei.

Unul din clișeele politice ale vremii noastre este „așa ceva nu trebuie să se mai repete”, cu referire specială la tragediile care au lovit veacul. Printre altele, lectura Arhipelagului Gulag te pregătește și pentru situația, foarte probabilă în opinia multora când o nenorocire similară se va abate din nou („Europa sigur că nu va crede. Până când nu va fi zekuit ea însăși nu va crede. A crezut în revistele noastre cu hârtie lucioasă, altceva nu-i poți băga în tărtăcuță. Cu cincizeci de ani în urmă, nici noi n-am fi crezut în ruptul capului. Nici chiar acum o sută de ani n-am fi crezut” - Soljenițîn). Arestul, închisoarea, anchetele, prigoana, minciuna, foametea, bătăile, mizeria, dezumanizarea, ticăloșia, teroarea omniprezentă șamd., au parte de descrieri ample din care ți se deslușește un univers infernal, în care oamenii se transformă în automate descreierate, doar pentru a-și prelungi fără demnitate agonia, încă o zi. Frapant este că până și în această monstruoasă creație totalitară există încă suficiente urme de normalitate și destule supape care lasă să se întrevadă o „imperfecțiune” a răului. Nu lipsesc, de pildă, chiar și într-o astfel de lume, îngenuncheată și barbarizată, exemplele de omenie, de sacrificiu, de bunătate inexplicabilă după dogmele antropologiei moderne. Și nu doar printre deținuți, ci și în rândul

supraveghetorilor, deși Soljenițîn ne spune explicit că legea de fier a oligarhiei este infailibilă, iar pe măsură ce te lovești de ierarhiile superioare șansele de a mai întâlni exemplare umane se împuținează dramatic. Deținuții sunt tratați abominabil, sunt uciși programatic, dar, paradoxal poate, sistemul are încă mici insule de oxigen.

Pe de altă parte, avem suficiente indicii că orice intreprindere concentraționară viitoare va elimina multe dintre neajunsurile lagărelor sovietice, printr-un sistem mai științific, mai modern, mai eficient și mai sinistru. În Gulag încă se simte improvizația, balastul creștin, reeducarea insuficientă a personalului, inerția tradiției etc. „Rapănul generalizat al sufletelor nu năpădește societatea instantaneu. În toți anii '20 și la începutul anilor '30 se mai păstrau încă o structură sufletească și un număr de idei ținând de vechea societate: să-i ajuți pe cei ajunși la necaz, să intervii în favoarea celor năpăstuiți (...) În Rusia pentru a se trece acest prag a fost nevoie de 20 de ani", spune autorul avansând o cifră similară cu cea a defectorului Bezmenov.

Să nu avem dubii! Gulagul lui Soljenițîn este o bolgie a infernului dar nu este nici pe departe ultima și nici măcar cea mai rea. Încercați să vă imaginați acum pentru o clipă un lagăr populat de „generația eu". Lumea se tot degradează iar pușcăriile nu fac altceva decât să reflecte neutru această cădere. O deținută veterană a pușcăriilor comuniste vedea deja această schimbare în anul 1938. „Pe vremuri, așa cum își mai amintea foarte bine, politicii împărțeau totul; acum, fiecare trăia și mesteca pentru sine și chiar „politicii" se pretau la traficul cu obiecte de îmbrăcăminte și rații de pâine!..."

Soljenițîn îți arată că nu există limită de jos a prăbușirii umane. Nu există „mai rău de atât nu se poate" pentru că întotdeauna, pe măsură ce omul se îndepărtează de sursa binelui, va atinge un nou prag al bestialității umane, de neconceput înainte.

Dar „Arhipelagul Gulag" nu se rezumă la o descriere a unui rău implacabil, a unei „cizme care apasă ființa umană pentru eternitate" (Orwell), ci este și o călătorie interioară a autorului, o epopee duhovnicească la capătul căreia Soljenițîn ajunge la concluzii ortodoxe luminoase, chiar dacă este tentat să le pună sub o umbrelă ecumenică. „Pe paiele putrede ale pușcăriei, am simțit înăuntrul meu prima tresărire a binelui. Încetul cu încetul am descoperit că linia de demarcație dintre bine și rău nu separă nici statele, nici clasele, nici partidele, ci traversează inima fiecărui om și a întregii umanități. Chiar și o inimă stăpânită de rău prezervă un bastion al binelui. Chiar și în inima cea mai bună, dăinuie un colțișor de unde răul n-a fost încă dezrădăcinat".

Unul din personajele tragice întâlnite de Soljeniţîn are o concepție asupra pedepsei dostoievskiană, iar scriitorul și-o asumă ca moștenire: „În general, m-am convins că pe lumea asta pământească, nicio o pedeapsă nu te ajunge fără să o meriți. Sigur în aparență ea poate veni nu pentru o faptă de care suntem cu adevărat vinovați. Dar dacă îți cerni viața și reflectezi cu seriozitate, sfârșești întotdeauna prin a discerne crima pentru care ești lovit de soartă”.

Cartea expune astfel o terapie a lagărului și metode de supraviețuire onorabilă. Nu este de mirare că toate aceste soluții provin din arsenalul mult încercat al creștinismului ortodox. „Și dacă o singură dată ai renunțat la acest țel – să supraviețuiești cu orice preț” – și ai apucat calea pe care urcă sufletele simple și răbdătoare, captivitatea începe să-ți transforme în chip mirabil caracterul. În sensul în care te așteptai cel mai puțin”, spune fiica unui anarhist, condamnată la muncă grea.

O altă lecție nemuritoare a Gulagului este „trădarea cărturarilor”. „Cât de ușor a căzut în plasa cekiștilor și s-a predat, și a pierit intelectualitatea rusă, ea, cea iubitoare de libertate, cea atât de intransigentă, de dârză pe vremea țarului, când nimeni nu se lua de ea”. Toate vorbele mari, conștiința creatoare, libertatea nestrămutată, vocea celor fără de putere, se ofilesc candid și dau locul celei mai infamante turpitudini.

Maxim Gorki vizitează în 1929 lagărul de la Solovki, despre care începuseră să circule informații legate de condițiile inumane de viață și de muncă. Pentru marele scriitor este pusă în scenă celebra mascaradă cu deținuți bine îngrijiți, care stau în paturi confortabile și citesc ziare întoarse invers. Gorki observă, aranjează un ziar în poziția normală și trece mai departe. Când ajunge la colonia de copii, un băiat de 14 ani prinde curaj și începe să-i spună marelui scriitor de toate grozăviile care au loc acolo. După ce Gorki pleacă, băiatul este împușcat, iar vocea obidiților și năpăstuiților ruși lasă această mărturie indelebilă despre lagărul de la Solovki: „nu sunt în stare să exprim în câteva cuvinte ceea ce simt. Nu vreau și ar fi chiar rușinos să emit elogii stereotipe la adresa uimitoarei energii a unor oameni care rămânând vigilenți și neobosiți străjeri ai revoluției, știu, totodată, să fie extraordinar de curajoși făuritori de civilizație.” Mai târziu, Gorki, cel care le spunea unor hoți închiși că orice capitalist este de două ori mai vinovat decât ei, va edita și va scrie o carte jenantă dedicată „Canalului Stalin”, adică lagărelor de muncă ridicate pentru edificarea canalului Marea Albă-Marea Baltică, sau mai degrabă pentru eliminarea a sute de mii de oameni nevinovați. În rândul scriitorilor care au contribuit la acest volum rușinos se afla și Alexei Tolstoi, cel care se ferea nu doar să viziteze familia fratelui său, victimă a represiunilor, ci și să-i ajute cu bani.

Implicarea acestor scriitori în barbariile sovietice nu ar trebui privită superficial ca un eveniment datat sau arhicunoscut. Una dintre cele mai de succes istorii culturale ale Rusiei apărute în

Occident în ultimii ani, citată laudatoriu și de intelectualii români în pofida numeroaselor probleme , îl are drept reper și martor tocmai pe Maxim Gorki, devenit victimă a regimului comunist. Ceea ce a fost cu siguranță, însă după cum ne reamintește Soljeniţîn doar de la un foarte îndepărtat punct încolo.

Un alt nume care iese maculat din istoria gulagului este cel al lui Șostakovici despre care aflăm, nu neapărat cu surprindere , că făcea parte din juriile unor concursuri muzicale, intitulate „Muzica armatei canalurilor”, desfășurate în lagărele de muncă. În „Arhipelag” apar și alte personaje, uitate astăzi, care depun cumva mărturie că retorica gonflabilă a intelectualilor progresiști este într-o relația invers proporțională cu moralitatea elementar[.

Trădarea cărturarilor nu trebuie privită ca un accident istoric sau episodic, mai ales că se continuă neabătută. Cine are un grad minim de atenție și/sau conștiință poate desprinde din paginile lui Soljeniţîn o înțelepciune importantă despre modernitate.

Scriitorul dedică pagini întinse, revelatoare și cutremurătoare comparației între regimul penitenciarelor țariste și cele sovietice. Subiectul este decisiv din multe puncte de vedere. În primul rând pentru că atitudinea față de imperiul țarist este hârtia de turnesol a modernismului, apoi pentru că exemplifică duplicitatea intelectuală (în perioada „terorii stolîpiniste”, „Tolstoi bocea de mama focului, zicea că nu se mai poate trăi, că nu se poate închipui ceva mai cumplit”), și în fine pentru că reconfirmă dezintegrarea umană, nicidecum vreun pretins progres.

Mărturia lui Soljeniţîn este cu atât mai valoroasă cu cât este împodobită de experiențele unor colegi de detenție socialiști/comuniști/anarhiști care făcuseră temniță și sub regimul țarist. Iar diferențele percepute și reale erau cu adevărat șocante. Un deținut îi strigă unei brute de gardian: „Pe vremea țarului, paznicul îmi vorbea cu dumneavoastră!”
Astăzi însă de la orice colportor de idei primite de-a gata până la cel mai rasat intelectual occidentalizat vei afla de regimul „terorist” al țarilor și de hidoșenia exilului în Siberia. Doar că „Arhipelagul Gulag” spulberă fără rest această ficțiune istorică, aducând ca dovezi mărturii personale, memorii și statistici, ba chiar condamnând dur dar just vechiul regim pentru liberalismul fatal de care a dat dovadă. „Guvernul țarist nu i-a persecutat pe revoluționari, ci i-a răsfățat grijuliu spre propria pieire”. Țarul mucenic Nicolae al II-lea a interzis, de pildă, organizarea unui serviciu secret în armată, considerând o asemenea inițiativă degradantă pentru militari, și tocmai armata a fost în avangarda loviturii de stat din februarie și a furnizat contingentele cele mai violente de revoluționari.
Exemplele furnizate de Soljeniţîn în această direcție sunt de-a dreptul stupefiante, ca și tăcerea celor care le-au ignorat și continuă să o facă. Leonid Andreev, de pildă, închis pentru 15 zile

pentru că a îndemnat muncitorii din Moscova la revoltă armată pentru răsturnarea autocrației, scria din detenție: „Citesc, mănânc para – exact ca acasă.. Și mă simt vesel. Da, da, vesel” – „Stimate domn! îl strigă de la ghișeu gardianul. Au sosit multe cărți. Și biletele din celulele vecine.” Din închisorile țariste se scriau manifeste contra regimului (membrii organizațiilor teroriste), articole marxiste pentru reviste comuniste (Plehanov), romane subversive sau melodramatice (Gorki) șamd.

Bineînțeles că unii dintre acești revoluționari antițariști erau exilați în condiții și locuri inimaginabile. De exemplu: Lenin. Fratele său tocmai ce fusese condamnat la moarte și executat pentru tentativa de asasinat asupra Țarului Alexandru al III-lea. Lui Lenin nu i se întâmplă nimic, ne reamintește Soljenițîn. Intră la Drept la Universitatea din Kazan, dar aici este exmatriculat la scurt timp pentru organizarea unor proteste antiguvernamentale. „Deci, fratele mai mic al regicidului instigă studenții la nesupunere? Ce pedeapsă ar fi primit în epoca noastră?”, se întreabă retoric autorul Arhipelagului. Știm ce pedeapsă a primit Lenin din partea regimului țarist. A fost exilat la moșia familiei, unde oricum mergea pe timpul veri. Are posibilitatea să facă practică juridică, să se țină în continuare de subversiune politică și să își dea examenele la Universitatea din St. Petersburg. Când într-un final a fost închis din cauza tulburărilor pe care le isca, a putut să scrie nestingherit „Dezvoltarea capitalismului în Rusia”, care este publicată sub același regim țarist. În detenție avea masă plătită cu dietă la comandă, lapte, apă minerală de la farmacie etc. Când a fost din nou exilat a cerut să primească bani din partea statului, deși provenea dintr-o familie înstărită, și culmea a primit. Nu era un caz special. Statul țarist le plătea dușmanilor săi politici diverse diurne consistente: 12 ruble pentru hrană, 22 pentru îmbrăcăminte.

Bineînțeles că deportații aveau posibilitatea să evadeze din exilul nesupravgheat, mai ales că nu exista niciun fel de pedeapsă pentru această faptă. Stalin a încercat să fugă de cinci ori, alții chiar de mai mult.

În regimul sovietic erau exilați de obicei deținuții politici care cum necum reușiseră să supraviețuiască unor ani grei de lagăr. Exilul se ispășea de regulă în zone deșertice sau înghețate unde condamnatul trebuia să își câștige pâinea, fără un adăpost garantat, prin munci forțate. „Bătrânul muncitor Berezovski, care în anii ‘20 a făcut zece ani de exil, începând în 1939, iar în 1949 a primit zece ani de lagăr, în fața mea a sărutat înduioșat rația de pâine zicând bucuros numaidecât că în lagăr nu va muri de foame, aici pâinea i se cuvine.”

Cât privește istoria propriu-zisă a gulagului și terorii comuniste, Soljenițîn demantelează în „Arhipelag” mitul unei presupuse perioade comuniste romantice, idealiste, din timpul lui Lenin („dacă ar fi trăit Ilici, niciodată nu s-ar fi întâmplat așa ceva”), fără lagăre și represiune, o epocă

trandafirie dinainte de ororile staliniste. Profesorul meu de istorie de la facultatea de științe politice, de pildă, ne vorbea foarte convins despre posibilitatea ca Rusia să se fi îndreptat spre un model de social-democrație scandinavă dacă Lenin ar fi supraviețuit.

Însă într-un articol din 1918, Lenin afirma scopul unic al „curățirii pământului rusesc de toate insectele dăunătoare”, și după cum știm nu era o metaforă nevinovată. Căci nu a existat nicio perioadă de acalmie serioasă, iar mecanismul de exterminare a început să funcționeze inevitabil din primele zile ale preluării puterii. Edificarea propriu-zisă a lagărelor a luat timp din motive pur tehnice, dar concepția și aplicarea au fost prezente de la început. De exemplu, din 1918 comuniștii începuseră să vandalizeze și să închidă bisericile, să arunce moaștele sfinților, să rechiziționeze odoarele, iar poporul cu reflexe ortodoxe se revolta. Ori toate aceste revolte se încheiau fie cu execuții, fie cu arestări, fără nicio altă judecată. Când revolta țăranilor din Tambov a fost stârpită în anul 1920, lagărele de concentrare s-au împânzit pe loc. Cei care erau bănuiți că au legături cu participanții la răscoală au fost duși pe un câmp împrejmuit cu pari și sârmă ghimpată. Dacă nu venea nimeni să îi răscumpere, erau deportați. „Partea cea mai harnică a poporului a fost realmente stârpită” îi scria Korolenko lui Gorki la 10 august 1921 (s.n.). Și dacă ar fi fost doar aceștia, dar Soljenițîn ne prezintă „clase” peste „clase”, abstracții sociologice în spatele cărora se ascund milioane de oameni concreți, dispăruți în anii romantici ai comunismului, fără niciun fel de vină.

Cartea este imposibil de rezumat și cu greu i s-ar putea face dreptate într-o recenzie. Prisosesc atât poveștile cât și ideile remarcabile, iar Soljenițîn nu se limitează la simple narațiuni și istorii personale oricât de captivante ar fi. Desprinde concluzii și teorii politice sau antropologice, observă caracteristici etnice, iscodește în permanență, chestionează presupozițiile veacului și rămâne mereu incomod pentru conformistele noastre vremuri.

Cuviosul Seraphim Rose susținea într-un articol despre cartea lui Soljeniţîn că niciun om civilizat nu își poate permite să nu citească această carte. Întrebarea este în ce măsură mai există astăzi oameni civilizați sau au rămas doar aceia pe care scriitorul îi vedea prin anii 50, preocupați doar de casetofoane și alte lucruri frivole.